

Lyssna och lära sig - Reflexioner vid läsning av Aristoteles Retoriken

av José L Ramírez - maj 2013

Inledning

Vi hade länge saknat en svensk översättning av Aristoteles *Retoriken*, en prestation som nu föreligger, tack vare Johanna Akkujärvis insats.

Tillsammans med *Nikomakiska etiken* och *Politiken* bildar *Retoriken* en aristotelisk triangel som kan ge oss viktiga insikter om vårt invanda tänkandes historiska rötter, men också bidra till en värdefull reflexion över det ofrånkomliga beroendet som råder mellan våra gemensamma handlingar (kultur, socialt umgänge, samhällsstyrning) och det verktyg som gjort människan till människa och som hjälper oss att finna och välja väg tillsammans. Jag menar naturligtvis SPRÅKET, i ordets två betydelser: *de ord vi använder gemensamt* och *det bruk vi gör av dem*, deras personliga användning i ständigt nya situationer.

I ett oavbrutet äktenskap mellan 'Samhälle OCH individ', står retoriken (språkbruket) för konjunktionen OCH, som oskiljaktigt förbinder båda substantiv och gör *in-dividen* (*en-skild* på svenska, *a-tom* i grekiskan) till *samhällsmedborgare*. Att "Människan är ett retoriskt djur" kan man tolka vid en uppmärksam läsning av ett viktigt stycke i Aristoteles *Politiken*¹.

Den efterlängtrade svenska översättningen av det aristoteliska verket kan i första hand komma till nytta i den undervisning som - efter långvarig förvisning - på senare tid börjat upplåta en synlig plats åt Retoriken som självständigt universitetsämne. Bara i begränsad utsträckning kan en översättning av detta slag förväntas bli föremål för exeges och filologisk forskning i Sverige, där endast en krympande forskarskara ägnar sig åt klassiska språk, oftast med användning av engelska texter. Inte ens en framstående svensk aristotelesförskare som Ingemar Düring, brukar förtjäna hans landsmäns uppmärksamhet härvidlag². I gengäld till akademisk spetsfundighet kan den svenska översättningen medverka till en grundläggande allmänbildning i retorikens grunder.

Att läsa är alltid att tolka

En översättning kan naturligtvis hjälpa läsaren att approximativt veta vad Aristoteles sade, men viktigare för retorikstudenter vore om texten kan hjälpa dem att komma till bättre insikt om vår moderna språkdominerade värld. Att med hjälp av Aristoteles förstå bättre vad retorik och språkanvändning innebär, är ännu viktigare än att veta vad han sade. Ty "veta" och "förstå" är inte detsamma. Det är mycket som vi vet utan att förstå det. Mycket av vår utbildning handlar dock om att få oss att veta, samtidigt som förståelsen får ligga efter. "Lärande" borde inte reduceras till in-läring ("plugga" och "stoppa in") såsom det ofta görs idag.

Retoriken tolkas fortfarande på många olika sätt. I följd av min gamla vana att använda kiasmer för att öppna oväntade perspektiv, skulle jag vilja vända på talesättet: "kärt barn har många namn", ty lika

¹ Det handlar om det uttrycksfulla men ofta misshandlade avsnittet {1253a 7-18} i *Politiken* där han använder ordet *politikos* (vars korrekta översättning är "social") inte för att definiera "människan" (vilket ofta påstås) som DET sociala djuret. Människan är, "bland de socialt beroende djurarterna", den enda arten som kommunicerar *med hjälp av språket* (*logos*).

² Från Ingemar Düring (en av de mest erkända forskare om Aristoteles utanför Sverige) finns en omfattande bibliografi. En av hans skrifter på svenska som kan rekommenderas i samband med denna artikel är: "Från Aristoteles till Leibniz - Några huvudlinjer i aristotelismens historia" Publ. i LYCHNOS, Samfundshistoriska årsbok 1952.

påtagligt är att "kärt namn får många barn". Ett klassiskt verk får många översättningar - även till ett och samma språk - men har i princip endast ett original. Redan i spänningen mellan vad författaren sagt, vad han menat och vad vi förstår därav, finns en hermeneutisk utmaning att inte inskränka sig till försöket att exakt förstå och hålla sig till vad texten säger. En gemensamt intagen måltid smälts personligt i varje mage. Vi får praktisk nytta av en gammal text genom att våga bedöma vad den lär oss och hur vi kan använda denna lärdom personligen i aktuella situationer och inom olika problemområden.

Jag kommer således inte, i denna artikel, att presentera en sedvanlig "lärd" granskning av Aristoteles Retoriken, med utförliga referenser. Det saknas inte "experter" och tolkningar och den publicerade översättningens inledning och presentation fyller också en sådan roll. Jag ska här bara försöka framföra de reflexioner som denna gamla skrift väcker hos mig, som stöd till min förståelse av språkbruket (dvs. retoriken) idag. En förståelse av övergripande, inte av detaljerad karaktär, vilket ofta får oss att missa skogen genom vår omsorg om alla träd. Jag stannar bara vid enstaka träd på vägen. Andra får visa sina.

Det jag säger här är således ett personligt bidrag, utan förpliktelse att följa andras tolkning. Jag vänder mig nu, i första hand, inte till dem som redan vet, utan till en hungrig läsarskara, som förstått att Retorik är ett viktigt ämne och försöker läsa och dra lärdom av Aristoteles text. Denna text är en ansats till ett öppet (seriöst men obundet) samtal, där det viktigaste inte är pretentionen att tro sig kunna tolka exakt vad Aristoteles sade och menade. Min önskan vore att få igång en fri dialog om huruvida Aristoteles skrift kan inspirera oss att förstå vad Retoriken bör bli och hjälpa oss att begrunda *vad vi gör med språket och vad språket gör med oss* i dagens samhälle. Det var detta som, mot bakgrund av en humanistisk utbildning i tre länder och efter min erfarenhet av kommunal verksamhet, politik och samhällsplanering i Sverige, fick mig att söka förståelse i Retoriken som seriöst ämne, inte som s.k. "bara retorik".

Resonemangens två former

Aristoteles dröjer inte ens ett ord i sin text innan han skriver om *Retorikens* och *Dialektikens* broderskap och allmängiltiga karaktär, som kunskap och som instrument. Man kan undra varför han tar upp dessa två "syskon" alldeles från början. Det handlar om människans sätt att samtala och kommunicera, antingen genom att

1) uttala en egen reflexion eller fylla på en annans och bidra till en gemensam ståndpunkt, kunskap eller synsätt (retorik),
eller genom att

2) åberopa något som bemöter eller kan ifrågasätta den andres reflexion och provocera hans försvar eller en revidering, med syfte att utveckla tankegången, anpassa den till flera och nya aspekter och sammanhang, samt utvinna erfarenheter som inte genomskådats förut.

Det handlar om den s k "djävulens advokat" vars mönster finns i de akademiska disputationerna för att nå en doktorstitel.

"Varför inte?", var en svarande fråga, som ställdes av mina kloka finska vänner, och visade därmed hur ett resonemang kan vidgas och fördjupas. En god forskning kräver öppenhet för nya, tidigare ej tänkta eller ouppmärksammade infallsvinklar.

Det genialiska i ett klassiskt verk ligger ofta i textens tankeväckande, kreativa mångtydighet: i dess förmåga att tillämpas på ett sätt eller inom något område som författaren själv inte kunde ha i åtanke. Detta kan kallas "analogi", ett begrepp som hade stor betydelse hos Aristoteles. Att vidga en uppfinnings användningsfält längre än vad dess skapare insåg, förnekar inte dennes geni och förutseende - snarare tvärtom. Ingen stor författare har en aning om vad hans verk kan betyda för kommande generationer. Ett "verktyg" skapas med ett syfte. Den kan dock, med tiden, komma att användas för

andra ändamål än det förutsedda. En positiv inställning till Aristoteles verk ska inte heller hindra oss från att ifrågasätta och fritt överväga tillämpningen och utvidgningen av den grekiske filosofens uppfattning och förklaringar. Det ska vara helt legitimt att – efter behov – använda hans begrepp på ett sätt som i något mån avviker från dess ursprungliga gränser eller referens.

”Konstaterande” och ”sökande” kunskap

Retorik innebär, enligt Aristoteles, ett övervägande av ”det som kan vara (eller kunde ha varit) på annat sätt”. Det kan då knappast vara fel att behandla själva *Retoriken* i retorikens anda. Sådant kallas ”kritisk hållning”, en princip som ofta hävdats men alltför sällan tillämpas vid akademiska studier. *Amicus Plato, sed magis amica veritas*, lyder ett gammalt råd som Aristoteles gav med egna ord i *Nik. Etiken* {1096 a15}. Det kan knappast strida mot Aristoteles anda att använda sig av hans tankeuppfindingar i ett vidare sammanhang, genom att revidera dess innehåll eller – om det bidrar till bättre användbarhet – genom att översätta dess uttryck till en i vårt eget språk och i vår egen tid lämpad formulering.

Att översätta benämningen och beskrivningen av invecklade tankekonstruktioner är inte lika enkelt och entydigt som att översätta namnet på ett ting. Aristoteles tänkte på gammal grekiska, inte på modern svenska. Flera viktiga aristoteliska uttryck kan bli föremål för olika tolkningar i andra språk och det kan alltid vara fördelaktigt att jämföra översättningar av samma verk till olika språk, innan man bestämmer sig för sin egen tolkning och för ett passande svenskt uttryck. Värdefull kunskap och insikter är också beroende av tidens villkor och kan knappast bli slutgiltigt universellt gällande. De är till för att tillämpas och utvecklas, inte för att följas dogmatiskt och blint. Vi bör uppfatta Retoriken *retoriskt* och vi gör Aristoteles en bättre tjänst genom att bli hans *fortsättare* än genom att vara hans *efterföljare*.

Låt mig tycka att det vanliga sättet att ägna sig åt Aristoteles *Retoriken* är att försöka ta reda på vad det står för. Det kan ändå inte vara något fel att testa hans uppfattning och begrepp och se huruvida en själv kan använda dem på liknande sätt eller om man kan finna alternativa begrepp eller alternativa sätt att uppfatta och behandla samma frågor och komma fram till liknande eller olikartade resultat. Det är väl detta som en sund s.k. *inventio* torde eftersträva. Detta torde vara riktigt ”lärande” i aristotelisk anda, hellre än att plugga och ”utantilla sig” vad handboken och läraren tar fram. Det skulle säkert göra honom glad.

Konsten som teoretisk vägkarta

Aristoteles *Retoriken* blev ett avancerat försök att få ordning och reda på en rad tidigare uppfattningar om värtalighetens innebörd. Vi kanske borde vidga detta (ur vår horisont) till att säga ”värtalighetens och språkbehärskningens” innebörd. Den aristoteliska texten blir en övervägandets och samrådandets teori som försöker lära oss att lyfta blicken över en kunskap som betraktats alltför ensidigt och betjänat bara vissa syften. Han försökte utveckla retorikkunskapen och åstadkomma en begreppsapparat som kunde bidra till den mänskliga diskursens förståelse på bred bas. Han ville uppenbarligen övervinna Platons förakt för den retorik som sofisterna bedrev och rätta till den retorikkunskap som Isokrates lärde ut i sin egen skola. Vilket i vissa fall oavsiktligt kan ha lett honom till en oväntad uppvärdering och en fördjupad förståelse av åsikter som tidigare varit honom främmande och till en annorlunda och bättre användning av dem.

Ett intellektuellt livsverk är aldrig entydigt. Varje tänkare utvecklas i tanke, ord och handling. Vi betraktar ofta en människas verk som en given enhet, men den är snarare en sammanhängande process och det viktiga för att förstå dess hållplatser är att förstå själva resan. Aristoteles' förebild lär oss

att successivt lyfta blicken hellre än att åsidosätta: att vidga och komplettera utan att direkt förkasta. När man läser *Retoriken* ska man vara beredd att överraskas ibland av nya infallsvinklar.

Ett tidigare försök att åstadkomma en retorisk teoribildning hade uppstått i Syrakusa. Tvister och juridiska spörsmål därstädes hade väckt uppmärksamheten för retorikfenomenet och lett till systematiseringsförsök. Retoriken är – som Jørgen Fafner noterat – en upptäckt av något förefintligt i den muntliga kulturen. När fenomenet blivit medvetet, uppstår en organiserad reflexion som ger upphov till en uppfinning: en teoretisk beskrivning med terminologi och "metod" (= tillvägagångssätt). Från *retoriken* (som vi ska förklara senare) har man då skridit till *Retoriken*, på samma sätt som undersökningen av ordens bruk och satsens sammansättning leder till Grammatiken. Logiken blir också en "regel-bunden" uppfinning som uppstår med hjälp av skriftspråket och betraktar vårt sätt att tänka.

Fixeringen vid användningen av talekonsten i rättegångstvister innebar en påtaglig reduceringsrisk för Retoriken. En uppfattning kan vara sann och nyttig utan att fånga hela sanningen och hela nyttan. Aristoteles lär oss att vidga och fördjupa bilden av retorikens väsen och användning. Vårt arbete med samhällsutvecklingen, vårt ständiga övervägande av det som vi bör eller ej bör göra och på vilket sätt, var för honom retorikens viktigaste syfte. Domen över det förflutna får sitt värde som handlingsberedskap inför framtiden. Politiken är för Aristoteles en arkitektonisk konst som operationaliserar etiken med syfte att förverkliga det goda och välordnade samhället. Hans bok *Politiken* – efter de historiska erfarenheterna av Miletos och Aten – är den första seriösa ansatsen till en teori om välfärdssamhället. Detta sker genom att övergå från *praxis* till *poiesis*, från välgrundad intention till handling. Retoriken blir, i detta sammanhang, det tillvägagångssätt som ska hjälpa oss att – genom rationell överläggning – söka oss fram mot målet. Detta framgår ofta av de etiska exemplen som han använder för att illustrera den retoriska kunskapen.

Risk för missuppfattning ang. de s.k. "genrerna"

En av de mest populära – tillika missvisande och felanvända – tolkningar av Aristoteles retoriska begreppsapparat är den som kallas "genrer". I syfte att vara fullständig trogen den aristoteliska uppfattningen (i stället för att tänka själv) har *genusläran* inte bara upptagit och fyllt med förvirring en stor del av retorikutbildningen utan även misstolkat Aristoteles som, i detta hänseende, knappast har varit särskilt precis och klagörande.

Den första historiskt uppmärksammade retoriken, den rättsligt tillämpade sådan, innebär – explicit eller underförstått – en kontrafaktisk utvärdering av det som gick fel i förhållande till det som borde ha varit. Detta kan utgöra ett medel att hjälpa oss att ändra och rätta till kommande beteenden och handlingar. Vi granskar det förflutna med sikte på framtiden: den utvärderande rättegångsretoriken underordnas den handlings-förberedande politiska retoriken. Aristoteles lär oss att uppmärksamma den användbara retorikens betydelse, utan att, för den skull, vara ett undantag vad gäller ensidighetens fallor: även han kan ha missat aspekter och områden som den retoriska blicken bör betrakta.

Den alltför trånga benämningen *genus iudiciale*, som han använder för diskursen som åsyftar det förflutna, får oss att tänka bara på rättegångens retorik, med förträngning av det faktum att alla former av utvärdering, alla bedömningar om "det som redan har varit men kanske borde ha gjorts annorlunda", hör hemma i samma typ av diskurs. "Utvärderande" vore därför en lämpligare benämning än "rättsligt" (*genus iudiciale*). När Aristoteles ändå vidgar retorikens domän och jämställer de två genrerna *iudiciale* och *deliberativum* – som i mångt och mycket bygger på argumentation – med ett tredje: *genus demonstrativum*, som siktar in sig på valet av uttryckssätt, konsten att ge färg åt orden samt framhäva eller nedsätta något eller någon, då blir genuskriteriet haltande. Att använda dessutom tiden som kriterium för en trefaldig genusindelning och påstå att *genus demonstrativum* åsyftar "nutiden", är knappast godtagbart. Aristoteles själv lägger märke till att *genus iudiciale* och

deliberativum inte kan undvika närvaron av det som utgör det s. k. *genus demonstrativum*. Det är, genomgående, ett implicit aristoteliskt budskap att handlingsberedskap och övervägandekunst utgör det högsta syftet för Retoriken. Utvärderingen är också hjälpmedlet för ett lyckat handlingsövervägande.

Traditionen att bevara det latinska ordet *genus* på svenska är kanske inte så lyckad heller. Vad det egentligen handlar om är två tidsriktade typer av diskurs: utvärderande (om det redan givna) och övervägande (om det som komma skall). Uppvisningen (*genus demonstrativum*) är ingenting annat än den valda uttrycksformen, sättet att framföra det som ska sägas, hävdas, påstås eller förnekas i berömmande eller fördömande ordalag. Bara i några högtidliga situationer kan tidsperspektivet till synes koncentreras på nuet, men berömmandet träffar också utvärderingen av något som gjorts tidigare eller reklamen för det som ska göras.

Retorik som etisk, handlingsutredande redskap

Retoriken och etiken, talekonst och handlingskonst, hänger samman. Låt oss dock påpeka att etiken inte bestämmer det som är god eller dålig retorik. Det är, i så fall, retoriken som utreder vad som ska betraktas som god eller dåligt beteende och handlande. Aristoteles etik är dock adverbial: den föreskriver inte i första hand VAD man bör göra (*poiesis*) utan HUR man bör handla (*praxis*). Aristoteles påpekar, lite överraskande: "Vi ägnar oss åt etiken inte för att veta vad det är att vara god, utan för att bli goda". Den riktiga kunskapen kommer inte främst från en teoretisk beskrivning utan från levd erfarenhet och från förebilden (*spoudaios aner*).

I samma anda bör vi läsa Retoriken (Etikens *organon*), inte bara för att lära oss vad retorik innebär, utan framförallt för att lära oss att bli goda retoriker, d v s att göra rätt bruk av språket som kommunikations och gemensamhetsskapande medel. I Aristoteles' anda bör man då uppfatta "lärandet" bara som mottagarens uppgift. Det svenska ordet "lärare" (om den som talar om och "undervisar") är vilseledande, vilket jag behandlat på annat håll. Så heter det inte på andra språk (engelska, spanska, franska).

Behovet av reflekterande retorikkunskap är (i vårt s.k. moderna, teknologifierade kommunikations-samhälle) större än någonsin. Det mest grundläggande i skolans utbildning kan inte vara "*matte*" och inte heller en modersmålskunskap reducerad till grammatik och vokabulär. Retorisk medvetenhet — dvs. språkbruksbehärskning i vid mening — är viktigare. Vi talar allt oftare om "kommunikationssamhället", när språkförvirringen tycks börja bli som värst. Babeltorneffekten betyder kanske inte så mycket att vi talar olika språk som att vi tror att vi kan tala samma språk. I dagens situation behöver vi mer än någonsin förstå vad vi gör med språket och vad språket gör med oss.

Vi behöver bättre insikt som kan hjälpa oss att behärska vår nutida, allt mer språkdominerade värld. Aristoteles erbjuder en insiktsfull begreppsapparat, men i mångt och mycket behöver vi bryta mot den humanistiska rekommendationen att *hålla nytt vin i gamla läglar*. Ty Retoriken är ingen antikvitetsaffär. Vi bör snarare träna oss i att *hålla gammalt vin i nya läglar*, i läglar som lämpar sig till vår tid och till vårt formellt språkstyrda samhälle. Formen får inte hölja funktionen.

Vi kanske borde göra också upp med våra mest förgivettagna begrepp. Antikens kunskap kan och bör användas, men i nya, tidsanpassade former. Retorikens etablerade klassiska begreppsapparat är brukbart, men måste ofta anpassas och revideras, utan att detta ska betraktas som ett svek mot dem som fann de första användbara - men icke förty utvecklingsbara, icke slutgiltigt fastställda - verktygen. Att tro att ett humanvetenskapligt instrument har en slutgiltig, för alla tider given användning och betydelse, vore lika absurt som att fortsätta att betrakta en dator som skrivmaskin. Kreativitet innebär förändring, inte stagnation. Förändring och förbättring handlar dock inte om "innovation", om den inte uppfattas som en positiv uppgörelse med arvet och med resterna av det gamla. Språkbruket har aldrig stått still, trots alla språkligt reglerande akademier och ordböckerlexikon.

Den aristoteliska Retorikens tillkomst och syn-vinklar

Aristoteles' skrifter och särskilt *Retoriken* är – som tidigare sagt – ingen lätt läsning. Verket tillhör hans sk esoteriska skrifter och är uppdelat i tre "böcker" (egentligen "delar" eller "kapitel"³): *alfa A*, *beta B* och *gamma Γ* som Aristoteles skrev under en lång period av sitt liv och som tycks bestå av anteckningar till och från hans undervisningsverksamhet: först i Platons akademi, sedan i *Lyceum*. Det har ibland ifrågasatts huruvida bok III (Γ), *Peri lexeos* (=om uttryckssättet) verkligen ingick i *Retoriken*. Det framgår dock av övergången från bok II (B) att så var tänkt eller kanske blev så småningom tänkt. Tredje boken uppstod måhända som ett verk för sig, kanske t o m av tidigare datum. Det står klart, redan vid en uppmärksam läsning av de två första böckerna, att Aristoteles kom att förena med varandra två retoriska perspektiv, som i alla tider har fortsatt att söndra och förvirra retorikens uppfattning och distraherat från en mer övergripande syn.

Enligt den mest spridda uppfattningen är retoriken "konsten att övertala" eller "att övertyga". Då uppfattar man "konst" som skicklighet. En teoretisk uppfattning ser retoriken som en "konst att finna övertygande argument för sin sak". Då uppfattar man "konsten" som en medveten objektiv kunskap⁴. En preciserande uppfattning definierar retoriken som "konsten att välja lämpliga uttrycksformer" för att hävda en uppfattning. En ofta återopad aristotelisk definition säger att "retoriken är att – vad det än gäller – finna det som är bäst ägnat att övertyga". Man sätter retoriken, antingen i förbindelse med logikens härledningsformer, eller med diskursens uttrycksform och disposition, vilket öppnar vägen till en ensidig metafor-teori och en stilistik, som behandlas senare.

I början av *Retoriken* har Aristoteles den argumentativa uppfattningen för ögonen. Det kommer till uttryck redan i skriftens första rader: "Retoriken är dialektikens motstycke (*antistrof*)". Detta kompletteras med det som skulle kunna kallas "psykologisk" uppfattning (där *Topiken* står i centrum). Den stilistiska uppfattningen som sedan kommer fram i *Retorikens* tredje bok, kunde lika gärna ha lytt: "Retoriken är poetikens antistrofa".

Retorikbehandlingens dilemma beror på dess janusansikte som bjuder på två skilda perspektiv och kräver slutligen en analys av Retorikens retorik. Retorik som språkets effektivitetslära, där målet rättfärdigar vilka medel som helst, har varit den dominerande uppfattning i strid mot vad ett jämställt hänsynstagande till Aristoteles skrifter kan ge. Fan läser bara de delar av Bibeln som passar hans syfte.

Aristoteles' skrift behandlar, till en början, retorikens argumentativa funktion, genom att framhäva den "retoriska syllogismens" (*entymemet*) betydelse, tillsammans med "exemplet" (*paradeigma*), som motsvarar induktionen, i det som eftervärlden (inte Aristoteles) kom att kalla Logiken. Brytningen av bandet mellan Retoriken och Logiken blir en inkongruens som drabbat Retoriken under historiens lopp.

Logiken kom att inta platsen som tänkandets och det riktiga resonemangets högsäte. Retoriken förvandlades, i bästa fall, till askungen i familjen - i värsta fall dock till den fula ankungen ("Det där är bara retorik", får man ständigt höra). Man vill inte inse att utan diskursivitet finns inte "människan" och utan retorik (*ratio et oratio*) finns varken vetenskap eller filosofi. Renodlad (formell) Logik duger bara i matematiken. Men matematiker behöver också retorik för att tala med varandra om sitt ämne, såsom Gottlob Frege (enligt Perelman) tycks ha lagt märke till.

Syllogismen är den aristoteliska benämningen på resonemangets deduktiva mönster. De behandlas främst i *Analytikerna* (två av böckerna som ingår i *Organon*). Man kan särskilja fem typer av syllogismer: den logiska, den dialektiska, den retoriska, den sofistiska och den poetiska. När Andronikos från Rhodos åtog sig att ordna Aristoteles efterlämnade skrifter, skilde han filosofens logiska skrifter, som i

³ Att tala om böcker, i stället för delar, är inkongruent med vårt språkbruk. Om dessa delar är "böcker", vad ska man då kalla själva boken?

⁴ Ordet "konst" är ytterst problematiskt i vårt språk. Det glider mellan en praktiskt förvärvad skicklighet som visar sig i handling och en teoretiskt förvärvad kunskap som kan beskrivas. I flera språk kan "humanvetenskap" och "konst" vara synonyma. En liknande tvetydighet drabbar själva ordet "retorik", vilket behandlas senare.

katalogen kallas *Organon*, och skrifterna om *Retoriken och Poetiken*. Därmed gjorde han en björntjänst åt den lärda eftervärlden.

Platon hade nedvärderad sofisternas retorik och försökte finna ett positivt alternativ i dialogen *Faidros*, genom den s.k. "*psykagogia*", som fokuserar starkt på den psykologiska påverkan, med fortsatt skepsis på språkbruket, i synnerhet på skriftspråket⁵. Retoriken i aristotelisk mening försvarar den språkliga användningen, men den förknippas med en psykologingvistisk uppfattning, som modern forskning framhåvt över allt annat. Aristoteles kan således knappast anklagas för att följa "vännen Platon", till förfång för det "sanna" och rätta. Han klargör att retoriken och dialektiken tillhör samma familj och dialektiken är grundläggande i hans logiska skrifter (*Organon*). *Entymemet*, t.ex., den retoriska syllogismen, behandlas också i de s.k. *Analytikerna*.

När ett resonemang (syllogism i vid mening) avser en formell bevisföring, då har vi något som kan betecknas som "logisk syllogism". Men det finns dialektiska syllogismer, som ställer bevis för och emot varandra, och retoriska syllogismer (*entymem*) som bygger resonemangen på trovärdighet och på det som kan vara eller bli på annat sätt - vilket kräver övervägande. Vilseledande syllogismer ("sofismer"), använder sig av skenbara, dubbeltydiga argument. Det talas även om "poetiska" syllogismer, vars övertygande kraft bygger på valet av uttryckssättet. Här kommer på tal en vidgad uppfattning av metaforen. Man kan kanske lära sig, t. ex., socialpsykologi bättre genom en bra roman, än i ämnets kurslitteratur.

Retorik och Logik

"Retoriken är språket" sade Nietzsche. Den finns många ansikten som betraktas som faderlösa barn men familjelikheten avslöjar var de hör hemma. Aristoteles, kallad "Logikens fader" – men inte fader till namnet "logik" –, skilde inte mellan s.k. Logik och Retorik på det sättet som vi fått lära oss. En viss lojalitet mot platonismen föreligger hos honom, då han medger "logiskt tänkande" också en framstående plats.

Logiken har – helt orättvisst och vilseledande – kommit att uppfattas som "rätt tänkesätt". Men den utgör, i själva verket, bara en kalkyl, ett renodlat formellt tänkande som består av ren syntax och där alla semantiska referenser till den omtalade och undersökta verkligheten åsidosätts och reduceras till "variabler" (A,B,C, x, y... eller geometriska figurer). Aristoteles skapade visserligen en modell för syllogismens olika former och figurer, men detta avgjorde inte resonemangets sanna eller trovärdiga resultat. Logisk bevisföring utgör ett nödvändigt, men inte ett tillräckligt villkor. Den formella logiken fyller sin funktion som sanningens vakt bara genom att fogas in i bestämda beskrivningar av situationer och fenomen.

Fullständig sanning kräver både referens och konsistens. Logiken svarar endast för konsistensen. Logik är bara en kalkyl: en tråd som syr ihop kursen. För att kalkylen ska fylla sin funktion räcker inte med formella axiom (formell matematisk *topik*). Det ska fånga "fakta" och det krävs ofta även hypotetiska generaliseringar och behandling av företeelser som "kan vara eller kunde ha varit på annat sätt". En vetenskapsperson får inte heller sina grundsatser och utgångspunkter givna, hen måste välja fakta, aspekter och språk, och detta leder till ett övervägande som inte kan särskiljas från det retoriska resonemanget. Att "resonera" gäller också i matematiska överläggningar, såsom Frege tycks ha noterat.

Aristoteles inför (bl a i *Nikomakiska etiken*) distinktionen mellan "det som kan vara på annat sätt" och det som inte gör det. Man kan dock gå ett steg längre än Aristoteles. Ty mycket av det som han tycktes räkna som givet och det som legat till grund för positiv vetenskap i bred mening, skulle ofta också ha kunnat bli "på annat sätt". *Kontrafakticiteten* – som förbisågs kanske delvis av Aristoteles –

⁵ I Platons dialog *Faidros* kan man läsa en rolig saga: dialogen mellan den egyptiske konungen Thamus och konsternas gud Theut, om skriftspråkets betydelse och värde.

och det *falsifierbarhetskriteriet* som framfördes av Poppers, väcker samma tanke. Det finns sådan som vi, åtminstone tills vidare, inte kan tänka oss annorlunda och mycket som vi tror att det inte kan eller skulle kunna vara annorlunda.

Formell logik och matematik är emellertid det enda absolut givna som mänskligt tankevillkor, eftersom vi behöver en arkimedisk stödpoint för vår tanke och vårt språk och denna stödpoint blir likartat för hela människosläkten på jorden. Huruvida det finns människovarelser med andra tankegrunder i andra planeter, det kan vi inte veta utan en Aniarautflykt. Det som kan belasta Aristoteles är att han kanske inte lyckades vara helt (säger "helt") på det klara med om att "retorik är språket" (som Nietzsche sade). Retorik är, till en början, namnet på vad människan gör⁶ och det som gör henne till människa: ett grundläggande sätt att resonera och uttrycka oss med ljud, på ett inlärd men spontant, naturligt sätt. Studieämnet Retorik är en senare konstruktion av såväl talandets som talets teori och systematiska behandling. Detta beror helt enkelt på att Aristoteles inte visste vad en *metonymi* är och blandade ihop den med metaforen. Till detta återkommer jag längre fram.

Logiken presenteras ibland som det teoretiska resultatet av en medveten användning av vår förmåga att resonera om "sådant som inte kan vara på annat sätt", d v s om det som är givet och inte beror på människors övervägande, val och handling. Paradoxen är att "kunskapen" om det som inte kan vara annorlunda inte heller är "given". Själva kunskapen om det som inte kan vara på annat sätt är också en tillfällighet som kan stå över eller bli till på annat sätt. Logiken uppfattas också som en resonemangs- teknik som bara handlar om givna ord och satser och kräver exaktdefinierade begrepp och fasta härledningsregler. Den kunde svårigen ha utvecklats utan ett skriftspråk och tecken. En vanlig uppfattning som råder sedan medeltiden är att retorik är bara en svagare form av logik. Detta är tvivelaktigt, men det kan Aristoteles knappast anklagas för. Logik är en vald konstruktion, skapat av det retoriska djuret som heter "människan".

Retorikens metonymiska janusansikte

Jørgen Fafner påpekar att "retorik" är ett fenomen som kommer att finnas, så länge människan finns (emedan "retorik" är språkbruket och det som gör oss till människor är språkförmågan - kan man tillägga). Medan "retorik" är en upptäckt (något som man lägger märke till), är "logik" en uppfinnet (en medvetet konstruerad förklaring av det upptäckta). När samma ord ("retorik") används både som benämning av det studerade fenomenet och av dess teoretiserande studium, då blir "retoriken" samma namn för både en upptäckt och sin egen uppfinnet. Ordets tvetydighet gör "retorik" metonymiskt vilseledande. Man vet inte alltid vad man talar om. Man borde behålla namnet "retorik" för studieobjektet och kalla dess studieämne "retorikvetenskap" – säger Fafner – inte "retorik". Mitt eget sätt att delvis lösa den rådande sammanblandningen är att använda namnet "retorik" (med liten bokstav), när vi åsyftar det upptäckta⁷ och studerade fenomenet (språkbruket) och "Retorik" (med stor bokstav) som namn för den teoretiska konstruktionen av studieämnet eller regelsystemet. Skillnaden mellan "teori" och "praktik" är inte alls så lätt att göra som man kan tro. Ty så fort vi fångar något "retoriskt" (dvs. i språklig klädnad) får det genast flera infallsvinklar och blir en karusell av metaforiska och metonymiska förskjutningar såsom Nietzsche såg saken.

Sammanblandningen, under samma benämning, av ett studerat fenomen med dess teoretiska behandling, är ett retoriskt problem som inte bara träffar retorikens kunskap. Samtliga kunskaps-

⁶ Ordet "retorik" är ett etymologiskt arv från det indoeuropeiska språket och bygger på lexemet Rt. Det handlar om en i grunden ljudhärmande (onomatopoetisk) metaforbildning. Inga ljud kunde passa bättre för att bilda och ge namn åt vårt kommunikationsinstrument.

⁷ Notera att "det upptäckta" är inte det samma som själva "upptäckten", även om man också (metonymiskt) blandar samman dessa.

relaterade namn ("konst", "vetenskap", "teori", "poesi", osv.) och själva ordet "kunskap" lider av samma problem och resulterar i en *metonymisk* sammanblandning⁸.

Allt detta visar att en av de viktigaste egenskaperna hos en "retoriker" torde vara "urskillningsförmågan". Att inte lägga märke till hur vi blandar samman och använder namnen med skilda syften, är diskvalificerande för den som vill presentera sig som retorikexpert (dvs. "retoriker", i särskilt mening). Ty retoriker är vi alla, som de människor vi är.

Var finns då "logiken"?... En vilseledande förklaring av skillnaden mellan "logik" och "retorik" har varit att tillskriva "logiken" en fast sanningsgrund, medan retoriken skulle röra sig om "det sannolika". "Sannolikt" betyder ordagrant "det sanningsliknande": (det kunde ironiskt läsas: "sann-olikt"). Aristoteles använder endast en gång ett uttryck som, på grekiska, uttrycker exakt vad vårt ord "sannolikt" antyder, då han (i avsnittet {1355a 15}) talar om "*tô homoion tô alêthei*" ("det som liknar sanningen). Vanligtvis använder han dock ordet *eikôs* ("bildligt")⁹, som åsyftar det som "ser ut som", dvs. det som är "troligt". I övrigt använder han verbet *pisteuo*, samma familj som *pistis*, (latinets *fides* = tro), som handlar om "trovärdighet" snarare än sannolikhet. "Trovärdigt" är "sannolikt för (någon)".

Sannolikhet och sanning hör, enligt Aristoteles, till samma förmåga. Men retorik handlar inte bara om det som vi inte kan vara säkra på, utan också (och kanske framförallt) om handlingar, dvs. om det som vi själva väljer att göra, vilket inte handlar om sannolikhet utan snarare om "möjlighet". Valet kräver dock "övervägande" och "omdöme" (urskillningsförmåga). Att etablera en vattentät skillnad mellan Logik och Retorik genom att ställa *sanning* och *sannolikhet* mot varandra blir inte särskilt lyckat, om man ska vara vän med både Aristoteles och sanningen¹⁰.

Logiken bygger endast på det faktiskt nämnda, medan Retoriken rör sig också med det underförstådda, som inte nämns. Att leta efter rätt uttryck och rätt tolkning är emellertid en retorisk och hermeneutisk, snarare än en logisk uppgift. Logik och vetenskap bygger på en uppfattning av språket som betraktar orden som ett slags etiketter. Vilket kan bli förödande och vilseledande. Ett resonemang accepteras som logiskt giltigt när det utgår från det som åhöraren redan tror eller vet, utan att explicit behöva nämnas. *Entymemet* är därför dialogens grundläggande resonemangsform. Ett trovärdigt tal förutsätter att talaren anspelar på det som rör sig i åhörarens tankar och känslor. Så uppstår en riktig dialog (*dia logos* = "genom diskursen"): inte en rent formell struktur, utan ett levande resonemang med flera aktörer, oavsett om de just talar eller bara lyssnar.

Det är inte bara det sagda, det är inte bara språket (dvs. de brukade orden) som gäller, utan framförallt det som utvecklas "därigenom" ("*dia*" *logos*). Det är detta som ger anledning att kombinera psykologin med vältalighet i retoriken. Aristoteles låter ibland de psykologiska aspekterna spela en central roll, med risk att hela retoriken kommer att uppfattas som en manipulativ verksamhet, där semantik och satsbildning bara har en instrumentellt underordnad betydelse.

Retorikens olycksaliga skilsmässa och de arabiska filosofernas insats

Det har sagts att Retoriken skulle ha kunnat undergå ett annat öde i vår kultur, om kompilatorn Andronikos hade låtit *Retoriken* ingå i textsamlingen *Organon*, i stället för att betrakta den som en egen skrift, tillsammans med *Poetiken*. Emmanuel Kant ansåg att Aristoteles hade skapat Logiken färdigt och nedvärderade samtidigt Retoriken. Det har emellertid inte saknats en etablerad uppfattning om

⁸ På senare tid har man kunnat notera behovet av att tala om "kunskapa" och "vetenskapa", eller "teoretisera", för att skilja aktiviteten från dess teoretiskt skapade resultat. Ordet "kunskapa" ska dock uppfattas, enligt *National-encyklopedin*, som "spana, spionera". Den nya betydelsen har inte hunnit etablera sig i NE.

⁹ Från ordet *eikô* härstammar vårt ord "ikon".

¹⁰ Ordet "sanning" lider också av det som jag kallar (med Lacans tillåtelse) "metonymiskt begär". Att "säga sanningen" kan betyda "att tala om något såsom det tycks vara" (även om man misstar sig) eller att "säga vad man tycker". Det första handlar om "sant eller falskt", det andra om "sanning eller lögn".

Retorikens jämställdhet med Logiken: de arabiska filosoferna, som fick kontakt i Syrien med Aristoteles skrifter – när kejsaren Justinianus på 500-talet utvisade de icke-kristna skolorna –, placerade nämligen *Retoriken* bland skrifterna i *Organon*¹¹. Att detta inte uppmärksammas i Västerlandet beror på en historisk *lobotomi*, den fördömsfulla inställningen till den muslimska världen som våra läroböcker hållit fast vid.

Man har ignorerat vår skuld till den arabiska kulturen som förvaltare och överförare av det klassiska kulturarvet. Namn som Al Kindi, Al Farabi, Ibn Sîna (Avicenna), Ibn Bayya (Avenpace), Ibn Tufayl, Ibn Rushd (Averroes), Maimonides, Ibn Khaldun – samtliga aristoteliker och företrädare av ett drygt 500-års filosofiskt, vetenskapligt och tekniskt tänkande som banat väg för vår Renässans – förblir okända i våra skolböcker. Man har velat göra gällande att Renässansen uppstod tack vare insatserna från några intellektuella flyktingar från Bysans. Den enögda eurocentrismen som råder i vår utbildning har fått oss att glömma att vi har de arabiska filosoferna, och speciellt den cordobesiske Ibn Rushd (Averroes), att tacka för att *Retoriken* och andra aristoteliska verk nådde oss. Thomas av Aquino, som tog till sig aristotelismen, kallade Ibn Rushd "kommentatorn". Han hade kommit i kontakt med och inspirerats av den aristoteliska filosofin, genom de latinska översättningar som spreds från Spanien till Sicilien och sedan till Italien och Frankrike¹². En averroistisk rörelse, med sitt viktigaste säte i Parisuniversitet, införde ett rationalistiskt tänkande i konflikt med kyrkan. En av averroisterna (Boethius från Dacia) härstammade från Norden. Att muslimer skulle – i motsättning till kyrkan – förfäktat en sekulär inställning, där förnuftet inte längre betraktades som "trons betjänt" och filosofin som teologins piga (*ancilla theologiae*) är något som varken européer eller orientaler (ur skilda perspektiv) vill tro idag.

En grundtes för min tolkning av *Retoriken* i Aristoteles och de arabiska aristotelisternas anda är att "Logiken är *Retorikens* tjänare" (*Logica Rhetoricae ancilla*).

Tre uttrycksstrategier för att nå *pistis*¹³

Retorikens inledande argumentativa infallsvinkel hos Aristoteles kommer också till uttryck i hans *logos*-begrepp som åsyftar den tankeförmedlande språkliga diskursen. "Logos" är en av de mest använda grekiska orden i moderna språk, som element i våra vetenskapsnamn och i flera olika sidobetydelser. Den relaterar såväl till tanke som till tankes ordnade utläggning i språklig form (*Ratio et oratio*, som Cicero skulle säga). "Diskurs" är dess mest adekvata översättning.

När Aristoteles lägger märke till att våra budskap inte bara förmedlar vad budbäraren talat om (sakfrågan), utan också avslöjar något om talarens tänkesätt och personlighet (som han kallar *ethos*) samt om det som budbäraren tror sig kunna och önskar väcka hos åhöraren (som han kallar *pathos*), då kan man fråga sig om inte *logos* blir en mindre adekvat benämning för "sakfrågan".

Att *logos* skulle ha varit namnet på Aristoteles tredje valda *pistis*-resurs är inte så klart, när man läser hans text. Eftersom *logos* åsyftar (rent semantiskt) själva "diskursen" (att resonera med bruk av språket), torde samtliga tre aspekter (vem, till vem, vad) kunna rymmas tillsammans under begreppet *logos*. Samtalsämnet ("saken") borde få en bättre benämning än *logos*. Den adekvata termen för "saken" på grekiska vore *pragma*. Så tyckte Dionysos från Halikarnassos (54 - 8 f. Kr.) som identifierade den 3:e

¹¹ *Organon* (= "instrument") är namnet som Andronikos från Rhodos gav åt Aristoteles' s.k. "logiska skrifter", nämligen: *Kategorierna*, *Om tolkning (Peri Hermeneias)*, *Analytikerna* (Första och Andra), *Topikerna* och *Sofisternas väderläggning*. Varför *Retoriken* inte fick plats bland dessa är obegripligt och av stor skada.

¹² Översättarskolan i Toledo blomstrade under 1200-talet under Alfons den Vise. Det var en samling muslimer, judar och kristna som översatte bl.a. de aristoteliska skrifterna från arabiskan till hebreiskan och latinet.

¹³ Det grekiska ordet "*pistis*" (som på latin blir *fides*) bör översättas som "tillit" och innebär (i handling) ett utformande av diskursen som kan skapa ett "igenkännande" och ligga till grund för medhåll.

pistis - som de flesta kallat "*logos*" - just som "*pragma*". De två övriga *pistis*-åsyftande diskursiva strategier (*ethos* och *pathos*) beaktar psykologiska aspekter som påverkar valet av uttrycks sätt, argument och disposition, vilket utgör Retorikens "andra ansikte", som kommer mera direkt till uttryck i Retorikens tredje bok (Bok Γ), ibland betitlad "*Peri lexeos*" ("Om uttrycks sättet").

Ethos, men framförallt *pathos*, kan betraktas i strikt eller i vidare mening. *Ethos* innebär att uttrycks sättet och valet av sak och aspekt avslöjar en del av talarens personlighet, intressen och grundinställning, hans sätt att tänka (ibland också hans ärlighet eller oärlighet). *Ethos*-aspekten offentliggör (för en tolkande lyssnare) talarens mentalitet, trosföreställningar och kunskaper. Talarens *topik* kommer till uttryck som *ethos*.

Pathos har, på grund av ordets etymologi, tolkats som en antydning om de känslor som talaren tror sig kunna väcka hos åhörarna. Att begränsa påverkan till känslorna är dock alltför inskränkt. Därför är Aristoteles val av ordet "*pathos*", i våra ögon och öron, kanske inte så lyckat. Ty det är inte bara åhörarnas känslor som talaren ska ha i sikte. Även talarens uppfattning om det som rör sig i åhörarnas tankar och föreställningsvärld, torde avgöra hans val av ämne, vokabulär, framställningsform, disposition etc. "Man talar till bönderna på böndernas språk och till de lärde på latin", brukar sägas. En talare som vill bli trovärdig talar just om det som lyssnarna vill höra, formulerat också på ett passande sätt. Inte genom att manipulera och luras (vilket också dessvärre låter sig göras) utan genom att hjälpa lyssnarna att förstå.

För att övertyga någon om att han har fel uppfattning, krävs också i grunden en diagnos över den andres mentalitet och sätt att resonera. Att ställa åhörarna inför en betydelsefull händelse eller ett trovärdigt vittnesmål kan ibland rubba deras inställning och uppfattningar bättre än alla ord och alla välkomponerade tal. Vi ser ju hur massmedierna agerar, t ex. Där ligger också berättelsens, exemplets och den poetiska metaforens värde. Det handlar om att ställa åhöraren inför något som blir mer tilltalande och övertygande än alla argument. Det brukar uttryckas som "synliggöra för dem", "konfrontera dem med" och dylikt. Man går bakom åhörarens förgivettagna inställning med fakta och argument som kan, antingen bekräfta eller rubba den. Man försöker främst säga till lyssnaren vad hen vill höra. Att få någon att ta emot vad hen inte vill höra är ändå också medvetet retoriskt, kan vara förnedrande och irriterande, men knappast övertygande. Retoriken ska bana väg för talarens medvetna syften, inte bara för att övertyga. Det kan handla om att trycka ner, förlöjliga, vilseleda i lika stor grad som att uppmuntra och stimulera. Det är den målmedvetna effektiviteten inte målets moraliska kvalitet som utgör den goda retoriken.

Dessa resonemang innebär att *ethos* och *pathos* i praktiken blir oskiljaktiga - inte i precisiv, men väl i positiv mening. Talarens eget sätt att tänka och intuitionen på hur den andre tar emot budskapen, vad som rör sig i hans tanke och känslor, påverkar talarens personliga val av ämne och stil och därmed visar också hans personliga profil för en uppmärksam åhörare. Också *topiken*, det förgivettagna som talaren utgår ifrån och väljer - av egen drift eller med tanke på mottagarnas receptivitet -, avslöjas samtidigt som *ethos*. En viss anpassning och t.o.m. förställning krävs ständigt av varje talare som vill nå mottagarens medhåll. Att förarga, provocera och kränka kan också vara ett syfte som kräver sin retorik¹⁴.

Den renodlade analytiska synen på verkligheten, som vi försöker tillämpa i forskning och studier, gäller inte i den situation som Retoriken betraktar. Man kan inte se det ena utan att det andra är med

¹⁴ Ett exempel: någon begär ordet vid ett möte för att nedvärdera föregående talare och säger: "Herr ordförande: det ligger något i det som N sade... men inte mycket". (Väldigt effektivt). Andra upplevda exempel: "Herr ordförande: det finns en dödgravare här" (att nämna namnet behövs då inte). Ett citat från ett mötesinlägg: "Herr ordförande: "jag håller med Ramirez, för en gångs skull" (sade Lars Engkvist). Jag skulle ha kunnat svara: "Jag är ledsen att Engkvist håller med mig om detta, det måste vara något fel i min uppfattning". Så kan den "politiska" retoriken ibland gå till.

och skänker precision och bestämdhet åt det som vi har i fokus. I retorisk förståelse fungerar inte analysen utan syntesens närvaro. Man kan inte förstå det ena utan mot bakgrund av det andra. Det handlar om den "horisont", som Gadamer talade om. Några talar om "perspektiv" i liknande bemärkelse.

Horisontbegreppet är retoriskt användbar i alla sammanhang. Det gäller också att förstå Aristoteles *Retoriken* utifrån vår horisont. Collingwood talar om "*reenactement*"¹⁵, som i vårt fall skulle innebära ett försök att leva sig in i Aristoteles resonemang, så att det kan hjälpa oss att belysa perspektiv och behandla problem i nutiden, med hjälp av hans resonemang. Detta är värdefullt när man möter de exempel om *topiken* som Aristoteles för. Man kan då fråga sig hur han skulle se på vår egen tids frågor och hur han skulle tillämpa sin begreppsapparat för att hantera vår retoriska kunskap idag. I förlängningen därav måste man fråga sig om en sådan tillämpning inte kräver grundläggande revideringar av det gamla verktyget.

En fundering, – utifrån de synpunkter som jag tagit fram – på de tre diskursskapande aspekterna och den retoriska triangeln *ethos, pathos, logos*, får mig att revidera ytterligare den aristoteliska terminologin för eget bruk, med en annan som uttrycker bättre vår retoriska situation: *ethos, doxa, pragma*. Talarens personliga profil och tanke (*ethos*), möter tidens rådande mentalitet och levnadsvillkor (*doxa*) för att framföra och utveckla det som står på tapeten att behandlas (*pragma*). Att känslor alltid kommer med är självklart, men de ska inte få definiera (gränssätta) de avgörande faktorerna i en retorisk process.

Topikläran: förgivettagna tankeplatser - mentalitetens uttryck

En inte oväsentlig del av *Retoriken* tar sig an bruket av *topiker*. Utan att närmare definiera den, använder Aristoteles benämningen "topik", (som också ger namn åt en av skrifterna i *Organon*¹⁶), för att hantera en lång rad förgivettagna formuleringar som avslöjar tankebanor och vedertagna synsätt. Ordet "*topos*" betyder ursprungligen "plats", och platsen skiljer sig från det vanliga "rummet" genom att den är konkret och framkallar ett igenkännande. Vi känner igen oss i många platser och blir omtumlade och förvirrade i en helt ny plats tills dess att vi funnit oss tillrätta. Någonting blir en plats när den är så given att vi sällan längre behöver tänka på det. En topik är således något man tänker med, snarare än något man tänker på. Därför kan man se topikerna som tankens grundbultar eller tankens bärande struktur.

Aristoteles verk om *Rhétorike tekhné* (retorikvetenskapen¹⁷) åberopar och uppmärksammar många tankeplatser. Det vore dock viktigt att inse att själva *Retoriken* (med alla sina förklaringar och sin begreppsapparat), är själv en uppfinning, en inlärd sammanhängande topikmängd (s.a.s.) som hjälper oss att hantera talets situation på ett medvetet sätt. "Topik" i retorisk bemärkelse är ett gemensamt antaget och etablerat uttryck som kan hjälpa oss att få struktur på vårt tänkande, som ett slags vägkarta eller en instruktion. Vilket innebär att det ska vara möjligt att fråga sig om kartan och verktygen (vid ett bestämt tillfälle) är de bästa, eller om man kan byta dem eller förbättra dem. Topiken är därmed förenad med ett annat retoriskt begrepp som kallats *inventio*.

Inventio är detsamma som "uppfinning", men i retorikens fall handlar det om att (i varje situation) välja och bruka de givna verktyg som kan hjälpa oss att nå målet med vårt resonemang. Topikerna är det som *inventio* använder sig av. Ty uppfinningen (*inventio*) kräver en viss medvetenhet i valet, medan *topiken* förblir i många fall omedveten för den som använder sig därav. Vi brukar dagligen ord som

¹⁵ R.G. Collingwood "*The Idea of History*" (1946).

¹⁶ *Topikerna* (i *Organon*) omfattar 8 s.k. "böcker" och handlar om den dialektiska syllogismen. De inledande orden säger (i översättning): "Denna avhandling har för syfte att finna en metod som kan hjälpa oss att skapa syllogismer till olika slags frågor utifrån sannolikhetspropositioner".

¹⁷ Det grekiska ordet *tékhnē*, som ligger semantiskt till grund för vår "teknik", motsvarar det vi kallar "konst", bl.a. i betydelsen "praktisk vetenskap".

"teori", "praktik", "analys", m.fl. som självklara begrepp. Men dessa begrepp är inte alls så självklara. Vi själva märker inte dessa ords tvetydiga betydelse, ty vi har tappat bort den aristoteliska distinktionen mellan *praxis* och *poiesis* och talar ofta om båda dessa som "praktik". Vi skulle kunna göra som kineserna, ignorera ordet "teori", och kanske vinna tankeklarhet, om vi införde den borttappade distinktionen "praxis / poiesis"¹⁸.

Som en del av *Organon*, visar *topiken* sambandet mellan Retorik och Logik hos Aristoteles. Man kan kanske tala om "sannolikhetslogik". I *Retoriken* tar han upp en lång rad topiska exempel och det är få forskare som orkar tränga in i detta omfattande material. Aristoteles följer här principen att visa med exempel vad någonting är, i stället för att definiera det en gång för alla.

Det finns en uppdelning av topikerna i två grupper: dels kan Aristoteles visa tankeformler och förgivettagna resonemang som kan vara närvarande i alla typer av diskurser. De kommer till uttryck i allmängiltiga och invanda formuler och fraser, förvärvade med erfarenheten och med språkets inläring, som alla känner igen. Några är allmänmännliga, andra kan vara kulturellt betingade. I engelskan och i romanska språk används idag ordet "topik" som uttryck för etablerade ordspråk och talesätt eller för ett tema. Men det som i aristotelisk mening kallas för "allmän topik", ("gemensamma platser" eller *loci communes*) är s.a.s. mera stereotypiska tanke- och argumentationssätt. Vid sidan av dessa allmänna topiker, som gäller i alla typer av situationer och resonemang, tar Aristoteles upp många förgivettagna argument och tankeformler som används i mera specifika situationer.

Retorikens tre "böcker": upphov till tre skilda infallsvinklar

Jag har nu funderat framför allt på det som tas upp i *Retorikens* första del (bok *Alfa*), som avser främst att främja en teoretisk analys av diskursens argumentativa resurser och tekniker. En god förståelse av denna logiskt relaterade text kräver också en läsning av de böcker som utgör den s k *Organon*, dvs. samlingen av Aristoteles logiska skrifter - särskilt *Topikerna*.

I *Retorikens andra del* (bok *Beta*) ägnar Aristoteles större uppmärksamhet åt socialpsykologiska spörsmål: talarens karaktär och mottagarens känslor som aktiveras eller framkallas av diskursen (lugnet, hat, kärlek, fruktan, skam, medlidande, välvilja, avundsjuka, upprördhet, anpassning, osv.). Aristoteles tycks vilja skapa teoretisk medvetenhet om hur känslor framkallas av diskursen. Han avser nog inte att rekommendera eller ge råd om hur man ska bete sig som talare, för att nå sitt syfte med manipulativa medel - vilket den rådande uppfattningen av Retoriken och retorikkonsultverksamheten fått för sig.

Aristoteles sammanställde även två verk (*Nikomakiska etiken* och *Politiken*) som visar hur det allmänt argumentativa kunskapsperspektivet tillämpas i en analys av handlingsförmågan och samhällsbyggnad. Man bör inte ägna sig åt aristoteliska retorikstudier utan att uppmärksamma hans utvecklade kunskapstriangel: Retorik - Etik - Politik.

Vi har inte möjlighet här att uppehålla oss vid Aristoteles exempel och konkreta reflexioner kring olika psykologiska egenskaper och effekter. Det skulle kräva en särskild artikel. Vi kan dock inte sluta utan några kommentarer om Retorikens tredje bok (den s. k. Bok Γ (*Gamma*)), som berör de retoriska uttrycksformerna. Som jag nämnde tidigare, betraktas ibland denna sista del av Aristoteles Retoriken som en någorlunda självständig text (ibland med egen titel: *Peri lexeos* = "Om uttryckssättet") som kan ha blivit skrivet t o m tidigare än de två föregående delarna och förvandlats sedan till dess 3:e del genom ett inledande, sammankopplande stycke. Medan Bok A har haft som ledstjärna diskursens argumentation, och Bok B ägnat sig mer åt socialpsykologi, ska Bok Γ sysselsätta sig med diskursens

¹⁸ Kineserna har, enligt François Jullien, saknat i sin vokabulär just ordet "teori". Se bl.a. "La propension des choses" (Tingens benägenhet): The propensity of things. Toward a History of Efficacy in China). Av F.Jullien finns på svenska: "En vis är utan idé" (Anthropos, 2001).

framställning och design. Det handlar om det som vi kan kalla "stilistiken" och som är lätt att uppfatta som en övergång från Retoriken till Poetiken.

Det tredje spårets hegemoni

Stilen innebär konsten att välja lämpliga alternativ med syfte, inte bara att uttrycka sig begripligt och korrekt, utan också — och för många kanske huvudsakligen — att befrämja diskursens elegans och attraktivitet och att göra den tilltalande. (Eventuellt alternativ: att göra diskursen avskräckande och nedsättande). Man kan naturligtvis kalla det för "vältalighet", men då gäller bara talets esteticistiska aspekter, inte dess semantiskt klagörande och konsekventa hållning. Det handlar om att se till att orden faller i god jord och väcker sympati och känslomässigt bejakande hållning (eller tvärtom, beroende på syftet)¹⁹, snarare än saklig och rationell övertygelse och medhåll. I viss mån handlar också om att pedagogiskt disponera diskursens delar så att det blir lätt att följa den. Det är denna inställning som, under tidens lopp, kommit att genomsyra den ofta rådande uppfattningen om Retorik som ämne, inte bara på vulgär vardaglig nivå, utan enda upp till samhällstoppen och officiell yrkesutbildning. I vardagsspråket brukas ordet "retorik" som ett bedrägligt och arti-ficiellt (konst-gjort) medel för att nå ett syfte. Retorik uppfattas, i bästa fall, som en salongsfälig, självupphöjande förmåga.

Det finns ett problem när man ska skilja mellan HUR och VAD. Det är inte riktigt detsamma att forska om vad ett verktyg är och om hur verktyget används eller kan användas. Men användningen kan också studeras som ett "vad" eller användas som en "metod" (grekiska *meth-odos* =till-väga-gångs-sätt"). Aristoteles var inte ute efter att tala om hur man ska göra för att övertyga, utan att betrakta hur man faktiskt gör eller kan göra och att förstå varför vissa sätt att handla med språket leder till övertygelse. Det finns sunda, rationella, argumentmässiga sätt att få den andres medhåll och övertygelse (1), men det finns också manipulativa sätt att lura den berörde att tro på vad jag säger eller göra vad jag vill (2). I ett marknadsdominerat samhälle, där bytesvärden (pengar) uppfattas som bruksvärden (resurser), blir vi vilseledda av en retorik i den senare meningen. Ordet "ekonomi", står för "resurshushållning", men används idag för att beteckna det som, i Aristoteles terminologi ska heta "krematistik" (pengarhushållning) och borde ha en funktionell och bara sekundär roll i samhället²⁰.

Under lång tid kom retoriken (språkbruket) — på många håll — att identifieras med bruket av metaforer och tankefigurer, som blev en av de mest uppmärksammade delar av Retoriken (retorikvetenskapen). Dess behandling i Aristoteles tredje bok förenar den med Poetiken och metaforen tycks uppfattas, i första hand, som en litterär och poetisk resurs, retoriskt användbar som ett lån, i andra sammanhang²¹. Detta kallar jag (metaforiskt uttryckt) "att spänna vagnen framför hästen".

Klok retorik kräver balans

Låt oss dock återgå till den viktiga relationen mellan Retorikens triadiska angreppssätt. De tre delarna (eller "böckerna") som utgör Aristoteles *Retoriken* avser att behandla tre olika aspekter av det offentliga språkbruket som inte ska isoleras från varandra. Den centrala av dem (majstången kring vilken hela Retoriken dansar) är argumentationen och dess syntaktiska referens till det omtalade.

¹⁹ Det viktiga i en retorisk analys är att avslöja talarens intention och bedöma talets effektivitet, inte dess etiska kvalitet.

²⁰ Om detta kan man läsa i *Politiken* {1256a - 1259a, 13}, där Aristoteles gör en utförlig analys av marknadens betydelse och antyder risken att tro att pengar är resurser och låta "krematistiken" överta ekonomins roll och t o m dess namn. Denna semantiska förvanskning är ett exempel på det som i Retoriken numera kallas "metonymi". Karl Marx inspirerades av Aristoteles text till sin egen analys av marknaden och värdeteori.

²¹ I en kommentar av fransmannen Dumarsais (1700-talet), som författade en känd *tropeteori*: "Traité des tropes - introduction a la rhetorique et à la logique", skriver han (väldigt signifikativt) att "man kan höra flera metaforer under en enda dag vid marknaden i Paris än i hela den franska litteraturen". Metaforen visade sig därmed vara en litterär resurs som kunde användas flitigt i vardagsspråket.

Vilket, å andra sidan, kräver ett korrekt och begripligt uttryckssätt utan andra syften än att skapa förståelse.

Om man inte håller fast vid sambandet mellan den stilistiska delen i Retorikens tredje bok (Bok Γ) och en saklig argumentation, såsom den kartläggs i den första (bok A), bryter man med den sunda synen på retoriken som Aristoteles försökte statuera. Den andra boken (Bok B) innehåller ett flertal psykologiska beskrivningar. Om man befriar dessa från sambandet med en saklig argumentation (bok A), kan de användas, genom valet av uttryckssätt (bok Γ) som underlag för en känslomässigt tilltalande – kanske ohederligt manipulerande – retorik. När det som gäller är bara en personlig försvarsretorik, då kan diskursen bli ibland rena nonsens, floskler och undanlidande fraser, genom att utnyttja den andres okunnighet eller dess (medvetet eller oreflekterat) förgivettagna uppfattning. I det politiska språket förekommer ofta det som Gunnar Fredriksson kallade "politiska tautologier"²²: självklarheter.

Det mest grundläggande i Aristoteles *Retoriken* är argumentationen, som han undersöker – först och främst – i nära samband med de logiska frågor som behandlas i *Organon*. Man kan inte förstå Aristoteles *Retoriken* enbart med hänvisning till psykologi och uttryckssätt, genom att välja det som passar en och använda det (t.ex. som lärare eller retorikkonsult) till stöd för sin egen inställning till Retorikens betydelse och användning. Man kan också bruka Retorikens argumentationsformer – som redovisas i första boken – till stöd för den enögt stipulerade "konsten att övertala". Ett verktyg kan användas så väl i goda som i onda syften. Ty "ändamålet helgar medlen" (hur förskräckligt det än låter), även i vetenskapligt sammanhang, om man har bestämt sig för det.

En av de studerade resurserna i första boken av Aristoteles *Retoriken*, som närmar sig den stilistiska och uttrycksmässiga funktionen (trots bokens huvudintresse för argumentation) är det s k *genus demonstrativum*. Man kan devalvera dess betydelse och bruk genom att uppfatta det som ett rent känslomässigt utmålande instrument av de omtalade objekten. Ofta uppfattar man dess bruk endast lämpat för bröllop och begravningar. Man kan också, i ett vidare sammanhang, reducera dess funktion till en språklig påklädning av någon eller något med ljusa eller mörka färger, beroende på vilken bild och vilken inställning man vill framkalla hos åhöraren. Är man oförsiktig, så kan man dock väcka en motsatt reaktion hos åhörarna än den man önskade.

Såväl en god genomförd uppgift som ett perfekt brott kräver skickliga utövare. Likaså goda som onda intentioner kan – som tidigare sagts – dra nytta av skicklig retorik. Det gäller då att skärpa uppmärksamheten som åhörare och kolla om säcken gömmer någon gris, innan man köper den.

Ett försök att rädda Retorikens hederlighet har varit att skilja mellan "övertyga" och "övertala", med avvisande av det senaste. Den semantiska distinktionen på svenska eller på annat modernt språk kan ändå inte bestämma över det grekiska uttrycket hos Aristoteles (*pithanon*). En översättning är alltid en anpassning. Att Retoriken inte ska handla om att "övertala" utan om att "undersöka (man skulle kunna säga "att förstå") vilka medel som lämpar sig för att övertala" (eller "för att övertyga", om man så vill), är den tolkning av ett ofta återoppat citat från Aristoteles *Retoriken*, som används för att rädda ämnets anseende. Men då blundar man ofta för skillnaden mellan, å ena sidan, den aktivitet som vi kallar "retorik" och, å andra sidan, dess studieämne, som vi kallar "Retorik". Det är det senare som Aristoteles avser.

Språkbruket (retoriken) har kanske ofta (men inte alltid) som syfte att övertyga eller övertala den andre. Men då kan man granska sättet att göra det och utveckla en vetenskap som också kallas "retorik", vilket leder till den sammanblandning som jag försökt reda ut tidigare. Jag brukar skilja studieämnet från studieföremålet genom att stava med stort R den förstnämnda, vilket bara löser problemet till hälften. Nog kan vi lära oss att genomskåda såväl Hitlers som Martin Luther Kings retorik med hjälp av

²² Gunnar Fredriksons "Det politiska språket", 1962 är en klassiker.

"Retorikens" (dvs. med retorikkunskapens och retorikteorins) hjälp. Sammanblandningen beror helt enkelt på en metonymi, om man vet vad en "metonymi" (som Aristoteles inte behandlade) är för något. Vad som inte är legitimt är att tro att Retoriken är en lära om etiskt hållbar användning av språket, även om den kan hjälpa oss att skilja den goda från den onda intentionen. "Vältalighet" innebär att veta hur man når sitt syfte med språket på ett effektivt sätt, inte huruvida detta mål är socialt och etiskt acceptabelt. Det är, som sagt Aristoteles *Etiken* och *Politiken* som kompletterar bilden. Retoriken bara utreder och hjälper oss vid bedömningen av den etiska och politiska intentionen. Aristoteles *Retoriken* betraktas ändå alltid från talarrens synvinkel, som om retorikmedvetenheten inte vore lika viktigt eller viktigare ur åhörarens synvinkel. Det handlar om att vidga tolkningen av Aristoteles ord på ett användbart sätt: Retorik är att "Vad det än gäller, finna det som är ägnat att övertyga".

Vad inne-bär och vad ute-bär metafor teorierna?

Aristoteles presenterar metaforfenomenet i *Retorikens* bok Γ (dvs. 3:e boken), som en viktig del av hans teori om diskursens konstruktion och stil. Det grekiska ordet "metafor" är själv en metafor (bättre sagt "resultat av en metafor", ty annars begår man en metonymi). "Meta-for" på grekiska heter "över-föring", på svenska, och behåller dessutom etymologiskt hälften av det grekiska ordet: "föra", "fara" och t o m "Führer" har en gemensam lexikalisk grund. I Grekland finner man ordet "metafor" i lastbilar för möbeltransport, men också i bankernas benämning av transaktioner eller överföringar av pengar. Metafor teorin i Aristoteles' efterföljd bygger på en uppfattning om att namnet på något kan överföras och användas till något annat som liknar eller kan jämföras med det förra i något hänseende. Det handlar om att använda ett verktyg eller hjälpmedel i en jämförbar situation. Detta möjliggör alla poetiska bilder och låter oss tro att metaforen har med bilder och synen att göra, som om seendet (och inte hörseln och känslan) vore den viktigaste av våra sinnen²³.

Min egen uppfattning är att Aristoteles – och med honom hela den forskningstradition som råder i denna fråga – inte förstod att metaforfenomenet har att göra med ordbildning i vidgat sammanhang och med möjligheten att överhuvudtaget kommunicera (människor emellan) i nuet och från en tid till en annan. Det handlar om kontinuitet, så att orden känns igen och används på ett närliggande sätt. Ordet "*metaphor*" hos Aristoteles har dessutom en bredare betydelse än "metafor" i vår mening. Det aristoteliska ordet bör översättas som "trop", eftersom hans "metafor" inbegriper alla troper och figurer. Han gjorde ingen formell distinktion därvidlag. Det som vi kallar "metonymi" (vars skillnad från metafor är så signifikativ, enligt min uppfattning) ingår således oskiljbart från hans metaforbegrepp. Denna sammanblandning hindrar vår möjlighet att genomskåda vad vi gör med språket och vad språket gör med oss i vissa retoriska situationer.

Metaforen låter språket ge uttryck åt en objektivt förefintligt verklighet, i stället för att inse att det vi kallar "verklighet" är bara en språklig filtreringsprodukt. Utan språk skulle vi ligga på samma medvetenhetsnivå som andra djurarter.

Gianbattista Vico fann fyra troper: Metaforen, Metonymin, Ironin och Synekdoeken. Ingen filolog kan idag (och jag har frågat flera framstående) förklara hur benämningen "metonymi" (som på grekiska betyder "namnbyte") kom till. Varken metafor- eller metonymifenomenet handlar enbart (som metafor teorierna ofta gör gällande) om användning av ett tidigare namn eller uttryck för att beteckna något annat, på grund av likhet. Metaforen utgör emellertid redskapet för att skapa uttryck, från det

²³ Aristoteles - som ofta nämner seendet som vår främsta sinne och förståelseorgan - erkänner i sin bok *De sensu* (såsom Hanna Arendt påpekat), att hörselsinnet är viktigare än seendet. En blind från födseln klarar sig bättre än en som föddes döv. När man redan utvecklat sin rationella och språkliga kontaktförmåga blir naturligtvis synen viktigare i ett normalt liv. Det råder ändå, i allmänhet, en uppfattning om seendet som påverkar metaforiskt vårt uttryckssätt och vår ordbildning. "Ser du inte?" frågar vi, när vi menar "Förstår du inte?". Ordet "idé" och "teori" har skapats utifrån seendets uttryck (jfr. "*video*", "*pan-orama* "). Vi talar ofta om "framtidsvisioner", men sällan eller aldrig om *framtidsmelodier*.

enskilda ordets bildande till uttrycken i satsen. Man härleder nya uttryckssätt från tidigare genom likhet eller *analogi* (motsvarighet) som inte betyder endast "utseendemässig likhet" (som många tror), utan snarare "uppfattad funktionell motsvarighet". Metonymin (namnbyte) gör det genom "associativ relation". Ofta kan både jämförelsen och associationen mötas i samma ords skapelse²⁴. Man skulle kunna uppfatta metaforen som en form av metonymi, snarare än att inkludera metonymin under metaforen (såsom Aristoteles implicit gör). Den associativa karaktären (av två skilda slag) finns i båda dessa troper och även i synekdoxen (som byter namn mellan delen och helheten). En utredning om detta kräver en särskild och längre text. Ty det mesta som har skrivits om metaforen och det lilla som skrivits om metonymin är ofullständigt, motsägelsefullt och lyfter inte fram det mest väsentliga. En utförlig och "övertygande" utredning är av nöd.

De allmänna resurserna för ordbildning och semantiskt uttrycksskapande, som hör hemma i retoriken, lånas och används av poesin och litteraturen, som utgör en raffinerad vidareutveckling av människans språkliga uttrycksförmåga. Den retoriska grundresursen för språkligt diskursskapande är det som gör litteraturen möjligt, inte tvärtom. Litteraturen raffinerar dock användningen av de retoriska resurserna och visar hur produkten kan utvecklas.

Att tro att metaforteorin har sin grund i poesin eller i litteraturen är "att spänna vagnen framför hästen". Aristoteles *Retoriken* underlättar inte vår kunskap på denna punkt. Han kom inte så långt i metaforteorin, men hans auktoritet hindrade säkert en riktig utveckling. Man vill inte alltid förstå att ingen (hur klok och vis hen är och hur långt hen kommer) kan hinna tänka färdigt och se allt.

Att Aristoteles metaforteorin inte nått längre gör inte hans *Poetik* värdelös. Tvärtom. Hans *Retorik* är ingen lättläst text. *Poetiken* däremot, vars första manus kanske skrevs redan tidigare, var mer färdig och bidrar med aspekter som kan berika den retoriska kunskapen, utan att för den skull ersätta dess grundläggande värde i språkforskningen.

Metaforen är bara retorik

Tillåt oss våga rätta till även Aristoteles uppfattning: Metaforen och metonymin är inte i första hand stilistiska verktyg med estetiskt syfte. De utgör semantiska resurser för att skapa eller välja ord och uttryck.

Talspråkets minsta betydelseskiljande (inte betydelsebärande) element är fonemet. Skriftspråkets minsta komponent är bokstaven. Det finns inte en exakt korrespondens däremellan och de genomgår också förändringar över tid, rum och folkgrupp. När detta uppmärksammas teoretiskt uppstår vetenskapen om språkets ljud (fonetik) och om skrifttecknen och deras sammansättning (ortografi, morfologi, etc). Ordbildning och språkbruk använder sig av dessa som semantiskt byggmaterial och detta ger upphov till en rad vetenskaper och normsystem (etymologi, grammatik, semiotik m.fl.). Metaforen bidrar till att utveckla språket, men inte bara genom att välja ord från ett sammanhang till ett annat.

Enskilda fonem betyder ingenting, men de kan väcka associationer av känslomässig och s.k. "onomatopoetisk" karaktär som kan användas i semantiskt skapande syfte. Morfem är det första betydelsebärande elementet och därmed också metaforiskt användbart. Sådant blir fallet i etymologiska härledningar. Etymologin innebär att nya ord bildas genom ett morfematiskt och fonetiskt härmande. Hans Larsson påpekade i "Poesiens logik" att det vore mycket vunnit om skolan kunde uppfostra till "etymologisk medvetenhet".

[Låt mig då direkt (inte i fotnot) stoppa i läsarens ögon mitt klassiska exempel:

²⁴ Ett intressant exempel är ordet "byråkrati". Ordet *bureau* (på franska) var namnet på ett bord, klätt med ett grovt tyg (*bure*). Namnet sprides till rummet, till personalen och till beslutsfattare i största allmänhet (d.v.s. "över--huvud--taget") med tillägget "kratos" (makt = befogenhet).

Jämför följande termer: "inspektör", "respekt", "aspekt", "suspekt", "skepsis", "spegel". Det finns ingen tvekan om att de bygger på samma *lexem* som ska skrivas SKP (som kan förvanskas till SPK eller SPG). De förenas av samma grundbetydelse som har med "seende" att göra. Vill man finna en stor mängd ord, i alla de västerländska språken, som bygger på samma "grundbult", får man titta på "ST" och fråga sig vilken är den gemensamma grundidéen och var den kan komma ifrån. Inte från någon bild, inte. Metaforer har ingen absolut anknytning till "bilder", såsom handböckerna lär.]

Att många ord kan bygga på samma centrala morfem och samma grundidé är ett bevis på var "metaforens" språkliga mekanism ursprungligen ligger. Redan vid ordskapande och ordvalet har vi metaforen närvarande.

Alla de språkligt betydelsebärande strukturerna kräver tidsmässigt och socialt igenkännande och kontinuitet. De uppstår genom mimetiska processer. Minne, jämförelse, analogi och association möjliggör språkets kontinuitet och begriplighet. Metafor och metonymi är de två viktigaste uttrycksskapande mekanismerna. De är ofrånkomliga. Vartenda använt ord bildas eller hämtas (ofta undermedvetet) från en tidigare använd vokabulär. Metaforen är ofta lättare att känna igen än metonymin. All politisk och kommersiell propaganda använder sig emellertid flitigt av metonymin.

Man kan säga att mimesis och minnet är de psykiska grunderna för språkbruket. I nya situationer måste vi använda ord som ska påminna eller associera till äldre situationer. Annars skulle vi inte bli förstådda. Men risken att bli missuppfattade är kvar. Det beror på hur åhöraren associerar orden till sin egen erfarenhet och föreställningar. När språkminnet brister uppstår *afasi*. Roman Jakobsson noterade hur vårt språkminne beror på *likhet* och *association*, Han talar då om en *metaforisk* och en *metonymisk* afasi.

Metaforfenomenet (betydelseöverföringen genom ordvalet) är således närvarande redan i morfemen och blir tydligare i orden, satsen och diskursen²⁵. Det räcker med igenkännbara ljud som associeras (metonymiskt) till en idé eller en upplevelse. Det räcker ibland med ett igenkännbart ljud för att bilda ett ord. Att "RT" är en perfekt *lexem* för att tala om det som har med språket att göra ("retorik", "rationalitet") är knappast någon tillfällighet. I diktningen talar man om ljudets framkallande betydelser och om "alliteration".

Metaforresursen (i sin förlängning) ligger till grund för *exemplet* och, självfallet för *berättelsen*. "Kejsarens nya kläder", t.ex., betecknar något annat mer komplicerat än klädseln. Man kan lära sig mer av en bra roman än av en bok i socialpsykologi. Metaforen kallas för "bildligt uttryck", men den ska inte ofrånkomligen relateras till bilden och det visuella. Ljud och känslor, liksom känslomässiga situationer, är lika viktiga.

När det inte kan finnas en association genom liknelse eller analogi, kan sambandsassociationer av metonymiskt slag träda in direkt. *Metonymin* och dess variant *synekdoiken* har en stor diskursiv betydelse. Utan den skulle inte finnas något resonemang och någon vetenskaplig diskurs. Matematiska resonemang är rent metonymi och den grundläggande syllogismmodellen följer ett synekdokiskt mönster.

Förutom den böjning och satsbildningen som morfologin och syntaxen bidrar med, är analogi, association och entymem de kognitiva mekanismer som får våra språkliga uttryck att försöka fånga en mening som, utan närmare precisering, delas av språkbrukarna under helt skilda omständigheter. Ty ett verktyg kan skapas med ett syfte, men alltid finna nya användningsområden och -möjligheter. Först får vi en *teknik* (med verktyg som vi behärskar), sedan utvecklas en *teknologi* (ett verktygssystem som

²⁵ Med Nietzsches ord kan man beskriva språket som "En tågande här av metaforer, metonymier, antropomorfer, kort sagt en samling av framhävda mänskliga egenskaper, överförda till annat område, poetiskt och retoriskt smyckade, som efter långvarigt bruk betraktas av folk som fasta, kanoniska och bindande. Sanningar är illusioner som glömt att de är illusioner, metaforer som nöts och förlorat sinnekraft, mynt som tappat bort sin prägel och ej längre betraktas som mynt utan bara som metall."

behärskar oss). Så skrev Walter J Ong, som karaktäriserade skriftspråket som "teknologiseringen av ordet"²⁶.

Jag har nu uppehållit mig vid lexikalitet och ordbildning som kommer till uttryck i tal och skrift. I talspråket ger man också uttryck åt känslor och markerar intentioner genom växlande intonation, tonläge, frågande ton, nedsättande ton, förvåning, beundran, tvekan, ironi m.m.). I skriften är sådana tecken svårare att fånga och det är lättare att misstolka en skrift än ett tal. Man försöker återge nyanser, känslor och stämning genom satsbildning och särskilda skrivtecken (skiljetecken, frågetecken, utropstecken, citationstecken, understrykning, kursiveringar). Numera använder man påhittade tecken eller små klargörande teckningar för att markera att det handlar om ironi, förlöjligande, etc. Med videotekniken och den elektroniska spridningen av information och budskap uppstår kommunikativa problem som kräver en retorisk forskning av annat slag än vad Aristoteles kunde föreställa sig. Det saknas inte insatser i dessa spår. Det går att upptäcka hur metafor- och metonymifenomenet har fått sina nya uttrycksformer.

En annan viktig uppgift för en retorikforskning som vill fortsätta i Aristoteles spår går ut på att jämföra och se skillnaderna mellan Retorik och Semiotik. Den senare håller på att tränga ut traditionell Retorik och undergräva intresset för viktiga aspekter, samtidigt som man upptäcker och nyanserar ouppmärksammade faktorer i den moderna kommunikationen.

"Vad är då Retorik?" – borde vara en retorisk fråga

Retoriken är nog den mest "grund-läggande" av våra kunskaper, eftersom språket är det verktyg som gör vårt tänkande möjligt och därmed också allt vad vi gör som "med-vetna" varelser. Vi kan tänka på språket, men vi kanske glömmet att vi bara kan tänka genom språket (*dia logos*).

Att tänka på orden, på Betecknaren (*Signifiant*), är lätt, men att tänka med orden och därigenom tänka på det betecknade (*signifié*), är en tolkning som riskerar alltid missuppfattningar, eftersom vi har en betingad – men ändå personligen anpassad – horisont. Vi kan använda samma ord som andra och samma ord som tidigare, men meningen växlar från person till person och från en situation eller tid till en annan. "*Panta re*" (allting flyter) som Herakeitos sade. Det är språkbruket som styr verklighetens uppfattning, inte tvärtom: "*The way to discover the proper meaning is to ask not, 'What do we mean?' but, 'What are we trying to mean?' And this involves the question 'What is preventing us from meaning what we are trying to mean?'*" (R.G. Collingwood i "*The Principles of Art*" 1938)

Språket är, på gott och ont, ett fängelse. Ur fängelset flyr man genom att klättra över fängelsets mur med hjälp av fängelsets egen lakan. Vi är språkets fångar, men språket är samtidigt vår enda heltäckande resurs för ett liv i gemenskap. Varken filosofi eller vetenskapsteori (ännu mindre matematiken), kan ge oss samma förståelse som Retoriken, om vi uppfattar den just som förståelsefrämjande – inte som manipulerande – resurs. Ty Retorik innebär att göra diskursen medveten om sig själv och att bestämma över orden, bortsett från tingen. Man bestämmer också över andra människor genom att bestämma över orden bättre än dem. Därför är retorikkunskap det viktigaste ämnet i grundskolan och utgångspunkten för den så omtalade "jämlighetssträvan".

Självreflexion

I min egen kamp med språket och mitt utopiska försökt att säga allt och bli fullt förståelig (på ett språk som inte heller är mitt modersmål och med ett minne som börjat krackelera rejält), nöjer jag mig inte med att följa etablerade grammatiska regler och en officiellt registrerad vokabulär. Min text blir (som det visats här) full av understrykningar, citationstecken, kursiveringar och morfematiska markeringar, med hopp om att kunna förstärka det semantiska. Meningsskapandet kräver ordförråd men

²⁶ *Muntlig och skriftlig kultur - teknologiseringen av ordet*, Daidalos 1990.

stilstiken fördömer upprepandet av samma kate-gorematiska ord²⁷ (substantiv, verb, adjektiv, adverb) i närheten. Synonymlexikon måste alltid vara till hands och datorn hjälper mig att minnas "vad det hette" och "vad-var-det-jag-sa". Inventio är i full gång, men förgäves. Ingen kan ändå nå till en total överensstämmelse mellan det tänkta, det sagda och det som förmedlas. Religion och Matematik uppstår som surrogat för att trösta vårt behov av ouppnåelig semantisk klarhet.

Jag får nu avsluta här något som (trots omständigheterna och omständigheterna) bara är början till en oändlig serie reflexioner, inspirerade av det studieämne som Aristoteles fick igång. Jag har, trots allt, fått hålla tillbaka, på flera ställen, incitamentet till något som skulle behöva en närmare utveckling. Ändå har texten både *svält* och *svällt*. Jag hoppas att det ändå går att *svälja* den så att grundtesen framgår: *Retoriken är ett ofrånkomligt medborgerligt studieämne i ett modernt samhälle, om man ska undvika att Orwells förse-nade profetia blir verklighet*. Detta kräver en grundläggande revidering av Retorikens uppfattning. Retorikkunskapen är inte bara viktig för talaren. I stället för en **konst att tala** behöver vi en **konst att lyssna**, buren av en tränad urskillningsförmåga som hjälper oss att bedöma det som sägs.

Retorik kan inte reduceras vare sig till en inlärd konst eller till en personlig förmåga att övertyga. Det vi måste odla och utveckla är förmågan att förstå vad vi gör med språket och vad språket gör med oss, i vilka sammanhang som helst.

I sin Nobelföreläsning uttalade Le Clézio följande:

"Språket är mänsklighetens mest fantastiska uppfinning, som föregår allt och skänker allt sin beskärda del. Utan språk ingen vetenskap, ingen teknik, inga lagar, ingen konst, ingen kärlek. Men utan de talandes hjälp blir språket virtuellt. Det kan förlora sin must, utarmas och dö ut."

Jag utnyttjar hans ord för att tolka dem på mitt sätt: Vad "De talandes hjälp" kräver är en upptäckt, en medvetenhet om språket som heter Retorik.

(bild: Retorikens retorik)

²⁷ *Kate-gorematiska* ord är sådana som har en någorlunda full betydelse, medan *synkate-gorematiska* ord uppfyller bara kompletterande förbindelsefunktioner (preposition, konjunktion och liknande).